
Corrections and Additions to Rashi's Commentary on Joshua by Rashi, His Students,
and Anonymous Correctors / הגהות רש"י, הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש
רש"י לספר יהושע

Author(s): יצחק ש' פנקובר and Jordan S. Penkower

Source: *Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient Near Eastern Studies* / שנתון
לחקר המקרא והמזרח הקדום, תשס"ו, כרך טז (תשס"ו), pp. 205-229

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23412798>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with
JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient
Near Eastern Studies* / שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום

הגהות רש"י, הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע

מאת

יצחק ש' פנקובר

במחקרים קודמים עמדתי על הגהות שהגיה רש"י את פירושו לנביאים, ובפרט לספרי יהושע, מלכים, יחזקאל וחבקוק;¹ הגהות אלה כוללות שינויים שעשה בפירושו ותוספות שהוסיף עליהם. במחקר זה אסקור הגהות נוספות שהגיה רש"י את פירושו לספר יהושע. כן אסקור הגהות שהגיהו תלמידיו (ר' יוסף קרא, רבנו שמעיה, ור' יהודה) את אותו פירוש ואף כמה הגהות אנונימיות לאותו פירוש. אציג את תפוצתן של ההגהות הנדונות בכתבי היד ואתאר את מידת הדיוק בייחוסן למחבריהן. לצורך בדיקות אלה בחנתי את 46 כתבי היד של פירוש רש"י לספר יהושע הידועים לנו (ראה רישומם המלא בנספח).

כאמור כבר דנתי בהגהות שונות של רש"י לפירושו ליהושע, ועתה אני בא לדון בהגהות נוספות שלו לאותו פירוש. אלו שתי קבוצות של הגהות הנמצאות בקבוצות שונות של כתבי יד. ההגהות של רש"י לפירושו ליהושע שכבר דנתי בהן נמצאות בקבוצת כתבי יד איטלקיים,² ואילו ההגהות הנדונות במאמר זה נמצאות בקבוצת כתבי יד אחרים,³ ובדרך כלל אין בקבוצה האחת של כתבי יד אותן ההגהות שנמצאות בקבוצה האחרת. ניתן לשער ששתי הקבוצות של כתבי היד משקפות דרכי מסירה שונות של הפירוש, ושכל אחת משתקפת עבודתו של תלמיד אחר

1 י"ש פנקובר, 'על גלגולי נוסח פירוש רש"י ליחזקאל כ"ז, י"ז, תרבי"ן, סג (תשנ"ד)', עמ' 219-233; הנ"ל, 'הגהות שהגיה רש"י את פירושו לספרי הנביאים', שנתון, טו (תשס"ה), עמ' 185-211; הנ"ל, 'פירוש רש"י לספר יחזקאל: לרגל הופעתו במהדורה חדשה במקראות גדולות "הכתר"', עיוני מקרא ופרשנות, ז (תשס"ה), עמ' 425-474, ובפרט עמ' 430-432, 446, 447-451; הנ"ל, 'הגהות רש"י לפירושו ליהושע ומלכים', עיוני מקרא ופרשנות ח (בדפוס).

2 כ"י 11, 22, 35, 39, 41, 43 (דוגמה לטעות המשותפת לכתבי יד אלה ראה להלן הערה 27). נקטתי דרך קצרה לציין את כתבי היד; רשימה ממוספרת ומפורטת של כתבי היד נמצאת בנספח.

3 ראה בהמשך המאמר; וראה למשל להלן הערות 7, 20, 32, 34, 41.

[שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, טז (תשס"ו)]

של רש"י; בקבוצה האיטלקית – עבודתו של ר' יהודה ב"ר נתן (ריב"ן),⁴ ובקבוצה האחרת – עבודתו של רבנו שמעיה (על הקשר שלו להגהות ראה בהמשך).

ההגהות הראשונות שאעמוד עליהן כאן דנות בנושא משותף: סתירות בספר יהושע במניין ערים שונות – בין המספר שננקט במפורש לבין המספר העולה מפירוט הערים. על סתירה כזו במניין ערי יהודה כבר העיר רש"י בפירושו ליהו"ט, לב: "כל ערים עשרים ותשע" – ובפרטן (בפסוקים כא-לב) אתה מוצא שלשים ושמונה? אלא אלה היתרות נטלו בני שמעון מחבל בני יהודה (ראה: יהו"ט, א, ט), ונזכרות הן בנחלת שמעון (שם, ב-ז).⁵

והנה עיון בכתבי היד של פירוש רש"י לספר יהושע מלמדנו שלאחר שסיים רש"י את פירושו, עמד סופרו ותלמידו, רבנו שמעיה, על שלוש סתירות נוספות כאלה. בשניים מן המקרים (שניים הראשונים שלהלן) הציג רבנו שמעיה פתרון מדרשי כדי להתאים את מספר הערים העולה מפירוטן למספר הסיכום המפורש. אך רש"י שלל פתרונות אלה והציג פתרונות חדשים משלו, על דרך הפשט.

1. ביהו"ט, ו ברוב כתבי היד של פירוש רש"י (34=74 אחוזים)⁶ אין הערה על מספר הערים שנזכר בפסוק, וזהו הנוסח המקורי של פירושו. ברם במיעוט כתבי היד (6=13 אחוזים)⁷ יש הגהה שמחברה מזוהה, ובסופה אף צוינה תגובתו של רש"י על הגהה זו. בשלושה כתבי יד נוספים נמצאת אותה ההגהה בהשמטות שונות: בשניים (כ"י 12, 44) חסר הלשון בסוף ('ור' מגמגם'), ובכתב יד אחד (כ"י 15) חסר הלשון בהתחלה ('יהסופר מוסיף'); ובכתב יד נוסף (כ"י 46) הנוסח קצת שובש ('והספר [!]

4 ראה: פנקובר, 'הגהות רש"י לפירושו ליהושע ומלכים' (לעיל, הערה 1), ליד הערות 77-79.
5 בהמשך הפירוש יש כתבי יד שנכתב בהם בקצרה: "באר שבע, ושבע, ומולדה", וכן כולם; וכן הנוסח במקראות גדולות 'הכתר'. בכתבי יד אחרים (ובעקבותם מקראות גדולות רפ"ה) ניסו לדייק ולהצביע על תשע הערים מנחלת שמעון שביהו"ט, ב-ז הנזכרות ביהו"ט, כח-לב (ויחד עם תשע ערים אלה פירוט הערים ביהודה מגיע ל-38 ערים). וזה הנוסח בכתבי יד אלה: "באר שבע, ומולד, חצר שועל, ועצם, ואלתולד, וחרמה, וצקלג, ועין, ורמון", הרי תשע היתרות כאן, כלומר אלה הערים הנזכרות בנחלת שמעון בפרק יט וגם בנחלת יהודה בפרק טו. למעשה יש עוד מספר ערים משותפות בשני הפרקים: בעלה (טו, כט) – בלה (יט, ג) (=בלהה [דה"א ד, יט]); לבאות (טו, לב) – בית לבאות (יט, ו). ושמה יש קשר גרפי גם בין: סנסנה (טו, לא) – חצר סוסה (יט, ה); שלחים (טו, לב) – שרוחן (יט, ו). הנוסח הקצר מסתפק בציטוט הפסוק הראשון בנחלת שמעון, אבל אין ציטוט זה משקף בדיוק את דעתו של רש"י על הערים של נחלת שמעון. רש"י אינו מונה את 'באר שבע' ו'רשבע' כערים נפרדות, ומה עוד שאין 'שבע' נזכרת כעיר נפרדת כאן בפרק טו (אך נזכרת 'שמע' [פסוק כו]). זו בוודאי אחת הסיבות לנוסח הארוך שבכתבי היד, בנסותם לדייק בעניין תשע הערים שבנחלת שמעון.

6 כ"י 1, 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25 – כנראה חסר בכ"י כאן הפירוש לתחילת יהו"ט, 26, 27, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45.

7 כ"י 3, 4, 5 (בגיליון), 28, 34, 37.

[3] הגהות רש"י, הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע מוסיף). וזה לשון ההגהה במלואה (לפי כ"י 3 [כל ההדגשות במובאות הן שלי]):

והסופר מוסיף: בית מרכבות⁸ וחצר סוסה (יהו' יט, ה) אחת היא, עשויה לתיקון מרכבה ולמרוצת סוסים – כדי לכוין הערים לשלש עשרה. ור' מגמגם.

הסופר עומד כאן על סתירה במספר של ערי שמעון: מצד אחד צוין בפסוק במפורש שהן 13 (פסוק ו), אבל בפירוטן אתה מוצא 14 (פסוקים ב-ו). כפתרון לסתירה מציע הסופר, תלמידו של רש"י – הוא רבנו שמעיה הסופר (כפי שניתן ללמוד מתוספת של רבנו שמעיה לפירוש רש"י ליח' כז, יז)⁹ – שיש לחשב שתיים מן הערים כאחת. בסוף ההגהה ציין רבנו שמעיה את תגובתו של רש"י לפתרון הדרשני שלו: "ור' [=ורבי] מגמגם". פירוש הביטוי הוא שרש"י מפקפק בפתרון שהציע רבנו שמעיה.¹⁰ רש"י עצמו השתמש בביטוי זה בפירושו לתלמוד, בדרך כלל בלשון: 'ולבי מגמגם', והכוונה שהוא מפקפק (בפירוש ששמע). כגון: 'כך לשון רבותי, ולבי מגמגם'.¹¹ נמצאנו למדים שרבנו שמעיה העיר כאן שרש"י פקפק בפתרון שהוא, שמעיה, הציע. והנה מהמשך העיון בכתבי היד של פירוש רש"י ליהושע עולה הצעתו של רש"י בנדון. דעתו של רש"י נמצאת בשני כתבי יד (4 אחוזים), כ"י 20, 34.

כ"י 20:

'ערים שלש עשרה' (יט, ו) – ופרטן אתה מוצא ארבע עשרה?
אומ' [ר] אני 'באר שבע ושבע' (יט, ב) אחת הן.
יש פותרין בית המרכבות וחצר סוסה (יט, ה) אחת הן, לפי משמעותן.

כ"י 34:

'ערים שלש עשרה' (יט, ו) – ובפרטן אתה מוצא ארבע עשרה?
ואומ' אני 'באר שבע ושבע' (יט, ב) אחת הן.

כלומר במקום הפתרון הדרשני שהציע רבנו שמעיה (הוא דעת 'יש פותרין' הנוכרת בכ"י 20), הציע רש"י ('אומ' אני') פתרון אחר, על דרך הפשט: אין לחשב 'באר שבע

8 תיקנתי על פי הנוסח שבשאר כתבי היד, והם: כ"י 4, 5, 12, 15, 28, 34, 37, 44, 46; בכ"י 3: מרכבות.

9 בכתבי היד יש חילופי נוסח בפתיחת התוספת: 'ואני הסופר מצאתי' / 'אני שמעיה מצאתי'; ראה: פנקובר, גלגולי (לעיל, הערה 1), עמ' 226-227.

10 על כך העירני לראשונה מר שלמה צוקר. להלן אאשש פירוש זה.

11 בבלי, שבת צב ע"ב, ד"ה יר' יהודה. ראה עוד: 'ולבי מגמגם ביה, דיש לומר [...] (שם, יומא טז ע"ב, ד"ה 'דרובא דמזבח'); 'ולבי מגמגם, לפי שהיה לחנא לפרש [...] (שם); 'ואני לא כך שמעתי, ולבי מגמגם על שמועתי ששמעתי [...] (שם, חגיגה כו ע"א, ד"ה 'נאמנין'); 'כך שמעתי, ולבי מגמגם, חדא דאין זה לשון הש"ס [...] (שם, יבמות נו ע"ב, ד"ה 'תאמר בקידושי').

ושבע' (יט, ב) כשתי ערים, אלא כאחת.¹² נמצא שגם בפירוט הערים יש למעשה רק 13, בהתאם למספר המסכם שבפסוק ו. אותו פתרון על דרך הפשט הוצע גם על ידי רד"ק וגם על ידי ר' ישעיה מטראני בפירושיהם ליהו' יט, ב. לסיכום, במקרה הזה רוב כתבי היד (74=34 אחוזים) שומרים את הנוסח המקורי של פירוש רש"י, שבו לא העיר כלום על הסתירה במספר ערי שמעון. מיעוט כתבי היד (10 [4+6]=22 אחוזים) שומרים את הגהתו של רבנו שמעיה, שבאה לפתור את הסתירה בדרך דרשנית. ומיעוט דמיעוט של כתבי היד (4=2 אחוזים) שומרים את הגהתו של רש"י, שבה הגיב על פתרונו של רבנו שמעיה והציע פתרון משלו על דרך הפשט.

2. ביהו' טו, לו במיעוט כתבי היד של פירוש רש"י (9=20 אחוזים)¹³ אין הערה על מספר הערים שנזכרו בפסוק, וזהו הנוסח המקורי של פירושו. ברם ברוב כתבי היד (74=34 אחוזים)¹⁴ וכן בנוסח הדפוסים יש הגהה וזיהוי סתמי של בעל ההגהה. וזה לשון ההגהה (לפי כ"י 6):¹⁵

ערים ארבע עשרה – ובפרטן חמש עשרה!?

אומ' אני 'תפוח והעינים' (פסוק לד) אחת היא, וזה פירושו: תפוח והעין שלו, הוא עין תפוח האמור בנחלת בני מנשה 'אל יושבי עין תפוח' (יהו' יז, ז).

המגיה עומד על הסתירה בעניין ערי יהודה שבשפלה: מספרן המפורש הוא 14 (פסוק לו), אבל בפירוט נמנות 15 ערים (פסוקים לג-לו). כפתרון מציע המגיה לראות ב'תפוח והעינים' (פסוק לד) עיר אחת, היא עין תפוח (הנזכרת במקום אחר בספר).

בכתב יד אחד נוסף (2 אחוזים), כ"י 25, כתוב בטעות 'אמור' (במקום: 'אומר אני'), ובסוף ההגהה כתוב שם: 'תו'נספת', כלומר אין זה חלק מהפירוש המקורי. מי הוא בעל ההגהה הפותחת 'אומר אני'? לכאורה זהו רש"י עצמו, שהרי גם במקומות אחרים בפירושו השתמש רש"י בלשון 'אומר אני'.¹⁶ ברם המשך העיון

12 ואפשר שחשב ש'שבע' הוא שם העיר, ושהבאר הייתה סמוכה אליה (ראה פירושו של ר' ישעיה מטראני). חוקרים מודרניים מנסחים זאת בדרך אחרת: 'ושבע' הוא דיטוגרפיה של המילה הקודמת לה בפסוק. ראה למשל: T. C. Butler, *Joshua* (WBC), Waco 1983, p. 198.

13 כ"י 2, 5, 7, 10, 19, 20, 23, 29, 38.

14 כ"י 1, 3, 4, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45 (אבל נקטע), 46.

15 בסוף ההגהה בכ"י 6 שמונה המילים האחרונות הועתקו בטעות פעם שנייה; לא העתקתי את השיבוש בפנים.

16 למשל רש"י על יח' כט, כא, ועוד הרבה; וראה בדוגמה הקודמת. ואכן ר' ישעיה מטראני הסיק ש'אומר אני' בפירושו ליהו' טו, לו מכון לרש"י, ולכן ציין בפירושו כאן: 'פירש רבינו שלמה'.

[5] הגהות רש"י, הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע בכתבי היד שולל אפשרות זו ומלמד שאלה דברי תלמידו של רש"י, ויש להניח שהוא רבנו שמעיה, שאף הוא השתמש בעקבות רבו בלשון 'אומר אני'.¹⁷ וזה לשון ההגהה בכ"י 20:

ערים ארבע עשרה – ובפרטן חמש עשרה!?

- [1] לפי ש'אשנה' (פסוק לג) אינה מן המניין, שהיא למטה מן העניין [היינו נמצאת למטה בפסוק מג]. ואין צריך לומר 'תפוח והעינים' (פסוק לד) אחת היא [=הפתרון של 'אומ' אני']. כך נראה לר[א]בי.
- [2] ל'א' [לשון אחר]: אני אומ' תפוח והעין שלו [והעינים] הוא עין תפוח האומר בנחלת בני מנשה: 'אל יושבי עין תפוח' (יז, ז).
- [3] ויש לתמוה: מה טיבה אצל נחלת יהודה? אלא נראה שהוא מעיין מי נפתוח, שבנחלת בני יהודה, כמו שאמר למעלה (טו, ט).

מן החלק הראשון של הערה זו עולה שרש"י התנגד לפתרון של 'אומ' אני' ש'תפוח והעינים' אחת היא, והציע במקום זה פתרון אחר: אין לכלול את העיר 'אשנה' (פסוק לג) במניין כאן, כי היא שייכת למטה (פסוק מג), ונוכרת שם בין תשע ערים – ושם הסכום המפורש, תשע (פסוק מד), והפירוט (פסוקים מב-מד) מתאימים זה לזה.¹⁸ בחלק השני של ההערה מובאת כ'לשון אחר' הצעת ה'אומ' אני, וברור שאין אלה דברי רש"י, אלא זה פתרון שהוצע לו, ושהוא התנגד לו. בחלק השלישי של ההערה מוצג קושי בהצעה של 'אומ' אני: איך אפשר לומר שמדובר בעין תפוח, הרי זו שייכת לערים שבגבול של מנשה, ומה מקומה כאן בעיר יהודה? על כן מוצע פתרון נוסף: יש לזהות את 'תפוח והעינים' עם 'מעין מי נפתוח' (בשיכול אותיות), שנזכר בתחומו של יהודה (לעיל פסוק ט). לשון אחר, 'והעינים' מכיל כינוי יחס ומתייחס ל'תפוח' שלפניו, ועל כן יש כאן רק מקום אחד ולא שניים.

17 ראה לדוגמה בתוספת רבנו שמעיה לפירוש רש"י ליח' כז, יז: פנקובר, גלגולי (לעיל הערה 1), עמ' 227-228. כן ראה לדוגמה בפתיחת אחת התוספות שהוסיף רבנו שמעיה לפירוש רש"י לתורה: "אשר שנא" (דב' טז, כב 22) – אומ' אני [...] תר'ש' [=תוספת רבנו שמעיה] (כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה, B.H. fol. 1, דף 184ב) [למספרי הדפים בכתב יד זה ראה להלן הערה 136]; ראה: א' ברלינר, 'לתולדות פירושי רש"י', בתוך: הנ"ל, כתבים נבחרים², ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 201.

18 חוקר מודרני היה טוען בדרך אחרת: 'אשנה' שבפסוק מג השתרבבה, שלא במקומה, לתוך פסוק לג (דיטוגרפיה רחוקה). מכל מקום חוקרים מודרנים לא הלכו בדרך זו, אלא חיפשו את הפתרון במקום אחר, בפסוק לו. לדעתם יש לתקן 'והגדרה והגדרתים', ולקרא (בעקבות תרגום השבעים) 'והגדרה וגדרתיה'; היינו יש כאן רק עיר אחת ולא שתיים (וכך מגיעים לסכום של 14 שבפסוק לו). ראה למשל: בטלר (לעיל הערה 12), עמ' 181. ומענין שכבר רד"ק, בפירושו לפסוק לו, הציע את האפשרות לראות 'והגדרה וגדרתים' כעיר אחת.

הערה זו, על שני חלקיה הראשונים, נמצאת בכ"י נוסף, כ"י 34, אלא ששם חסר הייחוס המפורש לרש"י:

ערים ארבע עשרה – ובפרטן חמש(ו) עשרה?!

[1] לפי ש'אשנה' (פסוק לג) אינה מן המניין, שהיא למטה בעניין (בפסוק מג).

ואין צריך לומר 'תפוח והעינים' (פסוק לד) הן אחת.

[2] ואומ' אני תפוח והעינים אחת ה'א], וזהו פירושו: תפוח והעין שלו, הוא עין תפוח האמור בנחלת בני מנשה: 'ואל יושבי עין תפוח' (יו, ז).

מההערות שבכתבי היד ניתן לשחזר את התהליך הבא: במקור לא העיר רש"י על הסתירה בעניין מספר ערי יהודה בשפלה (14 מול 15). לאחר מכן עמד תלמידו רבנו שמעיה על הסתירה והציע פתרון, בדרך דרשנית, לראות ב'תפוח והעינים' עיר אחת, היא עין תפוח. ברם רש"י התנגד להצעה זו. ואחת הסיבות הייתה כנראה אותו הקושי שנוצר בחלק השלישי של ההערה בכ"י 20: מה שייכת אחת מהערים שבגבול של מנשה ברשימת ערי יהודה? רש"י הציע פתרון אחר, ברוח הפשט – ואמר במפורש שאין צורך בפתרון הראשון – ופתרונו הוא שאחת הערים ברשימה אין למנותה, כי מקומה להלן בפסוק מג.

בדוגמה זו הגהתו של רש"י נשמרה בשני כתבי יד בלבד (4 אחוזים; והם אותם שניים ששמרו את הגהתו בדוגמה הקודמת), ורק אחד מהם שמר על הייחוס של בעל ההגהה. רוב כתבי היד (34=74 אחוזים) שמרו על הגהתו של רבנו שמעיה (שרש"י התנגד לה; ובכ"י אחד נוסף [2 אחוזים] צוין שזו תוספת), והיא שנכנסה לדפוסים (אולי מפני שהייחוס 'אומ' אני' הוא סתמי, ונתפס בטעות כלשונו של רש"י – כפי שכבר טעה בכך ר' ישעיה מטראני). מיעוט של כתבי היד (9=20 אחוזים) שמרו את הנוסח המקורי, ללא כל הגהה.

במקראות גדולות 'הכתר' הקטע של 'אומר אני' צוין בדין כתוספת. אלא שעתה, לאור הדיון שלעיל, ניתן להשלים ציון זה ולהביא את ההגהה של רש"י.

3. ביהו"ט, טו ברוב כתבי היד של פירוש רש"י (32=70 אחוזים)¹⁹ אין הערה על מספר הערים הנזכר בפסוק, וזהו הנוסח המקורי של פירושו. ברם בחמישה כתבי יד (11 אחוזים)²⁰ יש הגהה ויהוי מפורש של בעל ההגהה. וזה לשון ההגהה (לפי כ"י 35):²¹

19 כ"י 1, 2, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 36, 37, 40, 42, 43, 44, 45.

20 כ"י 4, 28 (הנוסח משובש), 32, 34, 46.

21 בכתבי היד יש מספר שיבושים בהעתקת השמות.

בזבולן: 'ערים שתיים עשרה' - כך מנאן לי ר': מרעלה, ודבשת (פסוק יא), דברת, יפיע (פסוק יב), גת החפיר, עתה קצין, ודימון [צ"ל: ורימון, פסוק יג; וכן למשל כ"י 4, הרי ז'; קנות [צ"ל: קטת; וכן למשל כ"י 4], ונהלל, שמרון, ידאלה, ובית לחם (פסוק טו), הרי י"ב.

לכאורה יש סתירה במספר ערי זבולן. הסכום הננקט במפורש הוא 12 (פסוק טו); אבל בפירוט הערים (פסוקים י-טו), הכולל מקומות בגבול זבולן (פסוקים י-יד) וחמש ערים (פסוק טו), הסכום של ערי זבולן גדול מזה, ולא ברור כיצד בדיוק יש לספור אותן. ברור שבפסוק טו נזכרות חמש ערים, ואילו הן שבע הערים האחרות? במקרה הזה פתר רש"י את הסתירה על ידי מניית הערים שבפסוקים י-טו שיש לכלול בסכום של 12. ברם הוא לא הסביר למה אין לכלול את הערים האחרות הנזכרות שם. ונמצא שרש"י לא מנה את שריד (פסוק י), כסלות תבור (פסוק יב), נְעֵה (פסוק יג) וחנתון (פסוק יד).²²

יש לשער שהתלמיד שהביא הערה זו בשם רבו היה רבנו שמעיה. נדמה שהתלמיד הוא שהעלה את הקושי בפני רש"י, ורש"י השיב לו על שאלתו. זה מסביר את הלשון 'כך מנאן לי ר',²³ היינו כך מנה רש"י את ערי זבולן, אחרי שהצג לפניו רבנו שמעיה את הקושי במניינן. הצעה זו מתאימה גם לשתי הדוגמאות הקודמות, שבהן עמד רבנו שמעיה על שתי סתירות במניית ערים והציע פתרונות דרשניים משלו (ואחת הדוגמאות נמצאת אף היא בפרק יט, כמו הדוגמה דנן). אלא שבמקרה הנוכחי לא הציע רבנו שמעיה פתרון כלל.

נוסף על חמשת כתבי היד המביאים את ההגהה יחד עם הייחוס המדויק, יש עוד ארבעה כתבי יד המביאים את ההערה, אלא שהערת הייחוס שובשה בהם קלות בדרך זו או אחרת (בדרך כלל חילופי אותיות דומות): 'כך מנה לו ר' (כ"י 3); 'כך מנאו לי ר' (כ"י 5); 'כך מנאן ליד/ר' (כ"י 12); 'כך מנאה לי ר' (כ"י 29, בגליון). בחמישה כתבי יד יש שיבושים אחרים בכותרת הייחוס, בעיקר חסר בהם ר': 'כך מנאן ל' (כ"י 11, 26); 'כאן מנאן ל' (כ"י 38, 42); 'כאן' (כ"י 17). לשון אחר, לא היינו יודעים מהם שמדובר בהגהה של רש"י.

נמצא ש-32 כתבי יד (70 אחוזים) שומרים את הנוסח המקורי של הפירוש, לפני ההגהה. ואילו 14 כתבי יד (30 אחוזים) שומרים במידה זו או אחרת על ההגהה,

22 לניסיון אחר לשחזר את 12 הערים ראה לאחרונה: ג' גליל, ספר יהושע (עולם התנ"ך), תל אביב 1994, עמ' 179 (טבלה), עמ' 182-183, וראה האיר שם, עמ' 181.

23 השווה הלשון הדומה של רבנו שמעיה בפירושו למסכת מידות ד, ו (במהדורות המקובלות של התלמוד): 'כן השיב לי רבינו ולחבירי' (בעניין השוואת פרקי המקדש בספר יחזקאל למסכת מידות). לזהותו של החבר ראה להלן הערה 46.

ומתוכם רק חמישה (11 אחוזים מכל כתבי היד) שומרים את הנוסח המדויק של כותרת ההגהה (ועוד ארבעה [=9 אחוזים] שומרים על זיהויו של בעל ההגהה).
4. בפירוש ליהו' כב, ז בקצת יותר ממחצית כתבי היד (54=25 אחוזים)²⁴ כתוב בפשטות, בדומה לנוסח הדפוס:

‘וגם כי שלחם יהושע’ – לחצי שבט המנשה, כאשר שלח את בני ראובן וגד.

לעומת זאת בכרבע מכתבי היד (13=28 אחוזים)²⁵ יש תוספת מהמדרש ללא ציון של בעל ההגהה. וזה לשונה (על פי כ"י 15):

ו[ב]ב"ר [ובבראשית רבה],²⁶ [שהו שם עוד]²⁷ ימים אחדים, ונטלו רשות כנפטר מרבו ולן באותה העיר.²⁸ ור' יודן אמ[ר] ראובן וגד בני עמליא של יהושע היו, ולווה אותן עד הירדן; כשחזר, ראו שנתמעטה [היינו הפמליה] שלו, חזרו ולווהו עד ביתו; ברכה שנייה יתירה מהראשונה, <הה"ד> 'בנכסים רבים' וגו' (כב, ח). 'עמליא' [שנוכר לעיל] – כמו פמליא.²⁹

שתי דרשות אלה מטרתן לפתור קושי לכאורה שביהו' כב: בפסוק ו נאמר בקיצור שיהושע בירך את שבטי ראובן וגד ואת חצי שבט מנשה ושילחם לדרכם (לעבר הירדן), והם הלכו לאוהליהם. אבל בפסוקים ז-ח נאמר שוב: 'וגם כי [=כאשר] שלחם

24 כ"י 2, 5, 7, 8, 9, 10, 13, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 37, 38, 40, 42, 43.

25 כ"י 1 (נוסח משובש), 11, 14 (בגיליון, ביד שנייה מאוחרת, וכאן כבר גורס 'פמליא'), 15, 18, 22, 25 (בגיליון, ביד שנייה), 34, 35, 36, 39, 41, 45.

26 לה, ג (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 331).

27 תיקנתי על פי כתבי היד האחרים. בכ"י 15 בטעות: 'וב"ר שהוא עד'. כל כתבי היד המביאים את ההגהה (ראה לעיל הערה 25 ולהלן בפנים) גורסים 'ובבראשית רבה' (בין במילים שלמות בין בקיצורים), להוציא קבוצה של כתבי יד שבהם שובש נוסח הפתיחה. במקום: 'ובב"ר' (או: 'ובבר' רבי'), נכתב בהם: 'וכבר אמ' (!); כך כ"י 11, 22, 35, 39, 41. קבוצה אחרונה זו גורסת גם 'כששהו שם עוד', ואילו שאר כתבי היד גורסים: 'שהו שם', להוציא מספר כתבי יד אחרים הגורסים 'עוד'; כך כ"י 1, 12, 14 (יד מאוחרת, בגיליון), 36, 45. המילה 'שהו' שובשה בדרכים שונות במספר כתבי יד: 6, 12 ('שהיו'); 1, 34 ('שהוא'). בכ"י 46 הנוסח 'שהו שם עוד' שובש לנוסח: 'שהעיד שם'.

28 השווה: 'תלמיד הנפטר מרבו ולן באותה העיר צריך ליפטר ממנו פעם אחרת' (בבלי, מועד קטן ט ע"ב); 'תלמיד הנפטר מרבו ולן באותו העיר צריך' [!] להפטר ממנו (תנחומא, בראשית יג).

29 לפנינו בבראשית רבה הנוסח הוא: 'פמליא' (ולא 'עמליא' כבנוסח כאן). וראה באפרט של תיאודור-אלבק במהדורתם לבראשית רבה, עמ' 331, ושם צוין 'עמליא' על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה 3 Opp. Add. fol. 147), ועל פי פירוש לבראשית רבה המיוחס לרש"י, והמועתק באותו כתב יד של בראשית רבה. זה גם היה הנוסח שהיה לפני ר' יוסף קרא (ראה: תיאודור-אלבק [שם]).

[9] הגהות רש"י, הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע

יהושע [מדובר בחצי שבט מנשה]³⁰ אל אהליהם ויברכם. ויאמר אליהם לאמר: בנכסים רבים שובו אל אהליכם, ובמקנה רב מאד, בכסף ובוזהב ובנחשת ובברזל ובשְׁלָמוֹת הרבה מאד; חֲלָקוּ שָׁלל אֲיִיכֶם עִם אַחֵיכֶם. ראשית, למה הכפילות? אם נאמר בפסוק ו שיהושע בירכם ושלחם, למה נאמר הדבר שוב בפסוק ח? שנית, למה זכו למתנות כה רבות?

על השאלה הראשונה עונה הדרשה הראשונה שלמעשה חצי שבט מנשה לא עזבו מיד עם בני ראובן וגד (היינו ההליכה בפסוק ו לא כללה את מנשה), אלא נשארו עוד קצת. ומכיוון ששהו באותו מקום של 'רבים', היו צריכים להיפרד ממנו שוב (אף שכבר נפרדו זה מזה). בפרדה שנייה זו (פסוקים ז-ח) בירכם יהושע שוב (בנכסים רבים) וביקש מהם לחלק את השלל הזה עם אחיהם (ראובן וגד).³¹

בדרשה השנייה אף ר' יודן משיב שפסוקים ז-ח מצביעים על מפגש שני בין יהושע לשבטים (ראובן וגד). אלא שר' יודן משלים את התמונה בצורה קצת אחרת: לא סתם שהייה נוספת, כדרשה הראשונה, אלא לאחר שליווה יהושע את בני ראובן וגד עד הירדן, הוא נפרד מהם, אבל הם חזרו (כשראו שהפמליה שליוותה את יהושע נתמעטה). ואז קיבלו ברכה שנייה (פסוק ח; שם יש פירוט רב), והייתה יתרה על הראשונה (פסוק ו; שם אין פירוט כלל), כנראה כתוצאה ממעשה החסד שלהם. בכך השיב ר' יודן על שני הקשיים.

לפי פשוטו של הכתוב פסוקים ז-ח באים לפרט את תיאור הפרדה שעליה מסופר בפסוק ו, ולא לתאר פרדה שנייה. ולמעשה זאת גם דעתו של רש"י בפירושו המקורי: "וגם כי שלחם יהושע" – לחצי שבט המנשה, כאשר שלח את בני ראובן וגד. לשון אחר, לדעת רש"י בזמן שיהושע שילח את שבטי ראובן וגד, הוא שילח גם את חצי שבט מנשה, ונתן להם מתנות רבות (ובניגוד לדרשות שלעיל, אין מדובר בפגישה שנייה בין שבט מסוים ליהושע).

בשני כתבי יד נוספים של פירוש רש"י ליהושע (4 אחוזים) צוין בסוף הדרשה שלפנינו תוספת: 'תו' (כ"י 12), 'ת' (כ"י 43); ובשניהם גורסים פעמיים בטעות: 'עמליאל', במקום 'עמליא'. מי הוסיף תוספת זו לפירוש רש"י? זאת אנו לומדים משישה כתבי יד נוספים (13 אחוזים), כי צוין בהם בסוף התוספת: 'מר', היינו: מפי רבי.³² לשון אחר, רש"י עצמו הוסיף תוספת זו לפירושו. ואף שדרשות אלה לא

30 רד"ק הציע שני פירושים. הוא העדיף לומר שמדובר בשלושת השבטים, אולי מפני שבפסוק נאמר שכל שלושת השבטים יצאו יחד: וישבו וילכו בני ראובן ובני גד וחצי שבט המנשה מאת בני ישראל.

31 לפי הפירוש שהעדיף רד"ק, שמדובר בשלושת השבטים (ראה בהערה הקודמת), הוא היה צריך לפרש שהכוונה באחיכם כאן לשאר השבטים, ברם אין זה נראה כפשוטו של מקרא.

32 כ"י 3, 4, 6, 28, 32, 46.

התאימו לפירושו (שהיה על דרך הפשט), הביאן, כדרכו להביא פשוטם ומדרשם של פסוקים שונים. גם ר' יוסף קרא, לאחר שפירש את פסוקנו לפי פשוטו, הביא את הדרשה מבראשית רבה (והוסיף משם גם את הקטע שלפני זה שציטט רש"י; אבל הוא פירש: "עמליה" – לשון סבל וטרחה הוא). ואף רד"ק, לאחר שפירש את פסוקנו לפי פשוטו, הביא את הדרשה הראשונה מבראשית רבה כ'דרש'.

לסיכום, נמצא במקרה דדן שקצת יותר ממחצית כתבי היד שומרים את הנוסח המקורי לפירוש לפסוקנו, ללא הקטע המדרשי. כמעט חצי מכתבי היד (21=46 אחוזים) שומרים את התוספת שהוסיף רש"י לפירושו. אבל רק 6 כתבי יד (13 אחוזים) ציינו במפורש שמקור התוספת הוא רש"י (מ'ר').

5. ברוב הגדול של כתבי היד (37=80 אחוזים)³³ אין הערות בפירוש רש"י ליהו' כב, י-יא. ברם במיעוטם (9=20 אחוזים)³⁴ יש תוספת לפסוקים אלה, ובכולם, להוציא אחד (כ"י 29, בגיליון), יש ציון המזהה את ההערה כתוספת (8=17 אחוזים מכל כתבי היד). אלא שיש חילופי נוסח בין כתבי היד בנקודה זו. בשני כתבי יד (כ"י 4, שעל פיו אני מצטט, כ"י 45) נוסף על ההגהה הציון הבא:

(כב, י) 'שם מזבח' – בארץ כנען. (כב, יא) 'אל עבר בני ישראל' – בארץ כנען; לאילו קורא בני ישראל, לפי שקורא לאחרים בני גד ובני ראובן; ת' מ'ר'.

תוספות אלה באות לברר איפה בדיוק בנו שלושת השבטים את המזבח (באיזה צד מן הירדן); וכן להסביר מבחינה סגנונית את משמעות השימוש בביטוי 'בני ישראל' כאן (ובאיזה צד מהירדן היו).

כמעט זהות לנוסח התוספות האלה, לרבות ציון הייחוס, התוספות בשני כתבי יד אחרים (כ"י 46, 37), ובהם הייחוס הוא ללא פירוד בין האותיות: 'ת'מ'ר'/'ת'מ'ר'. בשני כתבי יד (כ"י 3, 35) הייחוס הוא: 'ת'מ'ר' (ללא ר' בסוף). ובשני כתבי יד (כ"י 6, 12) נמצא ביתר סתמיות: 'ת' או 'תו'. בכתב יד אחר (כ"י 29) התוספת נמצאת בגיליון, ביד שנייה, וללא שום הערת ייחוס.

מה משמעות הקיצורים האלה? (1) 'ת' מ'ר', 'ת'מ'ר' פירושו: תוספת מפי רבי. תוספת של רש"י לפירושו למקרא מצוינת בדרך כלל בכתבי היד באותיות: 'מ'ר', ללא 'ת' לפני כן.³⁵ ציון קרוב לזה שלפנינו נמצא בכמה תוספות של רש"י לפירושו לתורה שהביא רבנו שמעיה, ושהועתקו בידי הסופר מכיר בכ"י לייפציג, ספריית

33 כ"י 1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45.

34 כ"י 3, 4, 6, 12, 25 (בגיליון), 28, 32, 34, 46.

35 ראה למשל: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים³, ירושלים תשס"א, עמ' 211, 362, לגבי כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. fol. 1. (כפי שציין גרוסמן, נפוץ שם גם הציון: 'ר' = 'רבי').

11] הגהות רש"י, הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע

האוניברסיטה B.H. fol. 1. אחת הדרכים הנקוטות שם לציון תוספות של רש"י היא רישום ית' בתחילת התוספת וימ"ר בסופה.³⁶ נמצא שהציון שבכתבי היד שלעיל: ית' מ"ר (במרוכז), דומה לציון שבכ"י לייפציג (בהפרדה): ית' [...] מ"ר.³⁷ (2) ית' מ"ר פירושו: תוספת מורי, או תוספת מצאתי. (3) ית' תו" פירושו: תוספת.

ציון ייחוס של תוספת עלול אפוא להשתבש: ציון מזהה (ית' מ"ר); שעלול להפוך לבלתי מובן: ית' מ"ר (הופך לציון מקוצר שאינו מזהה בצורה ברורה (ית' מ"ר)) או לציון סתמי (ית' תו"). אם כן יש לבדוק את כל כתבי היד היטב כדי לעמוד על הנוסח המדויק של ציון הייחוס של התוספות.

לסיכום, במקרה שלפנינו רוב רובם של כתבי היד (37=80 אחוזים) שומרים את הנוסח המקורי, ומיעוטם מביאים תוספת. ורק מיעוט דמיוני (2+9 אחוזים) מכל כתבי היד) שומרים את הייחוס המדויק של בעל התוספת, ומשם למדנו שרש"י הוא בעל התוספת.

6. בכשני שלישים של כתבי היד (30=65 אחוזים)³⁸ נוסח פירוש רש"י ליהו' כב, יב-לד דומה לנוסח הדפוס, והוא הנוסח המקורי של פירושו. אולם בכשליש של כתבי היד (16=35 אחוזים)³⁹ יש תוספת ארוכה המפרשת את היחידה הגדולה הזו מחדש וביתר אריכות. פירוש ארוך זה, שמחברו הכיר את פירוש רש"י המקורי (הוא מצטט קטע ממנו), בא לפרש ביתר בהירות את מהלך הפרשה כולה ואת הקשר הפנימי בין הפסוקים, ואף שונה מפירוש רש"י בפרטים שונים.⁴⁰

מי הוא המחבר של פירוש ארוך זה? בשלושה מתוך 16 כתבי היד שמביאים את התוספת כתוב בסוף התוספת הארוכה: ית' מ"ר יהודה ור' מודה; היינו: תוספת מר' יהודה ורבי (רש"י) מודה.⁴¹

36 ומכיר הוסיף: כ"כ (כן כתב) רבנו שמעיה' (דף 42א; והשווה: דף 134א, ששם צוין: ית' [...] מ"ר, וכנראה צ"ל: ית' [...] מ"ר – ומכיר הוסיף: כ"כ רש"י [כן כתב רבנו שמעיה]). ויש שהוסיף (לאחר הציון ית' מ"ר): ית' רש"י (תוספת רבנו שמעיה; דף 98א-ב, 171ב-172א), היינו רבנו שמעיה הוא שהביא את התוספת הזו של רש"י (במיקרופילם של כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. fol. 1 רש"י דף 34 פעמיים, ולכן הוספתי מספר אחד למספרי הדפים הרשומים במיקרופילם מדף 35 ואילך).

37 יש שמכיר ציון תוספת בכ"י לייפציג (שם) בציון: ית' [...] ר' תירש" (170ב, 182א, 185ב), בהפרדה בין ית' לבין יר'. אבל פעם אחת רשם: ית' ר' תירש" (דף 186א) במרוכז, ללא הפרדת מילים בין ית' לבין יר'.

38 כ"י 1, 2, 8, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 43, 45.

39 כ"י 3, 4, 5, 6, 9, 12, 13, 14, 26, 27, 28, 32, 34, 40, 44, 46.

40 לנוסח התוספת ראה: י"ש פנקובר, 'שני חכמים הנזכרים בכתבי היד של פירושי רש"י למקרא: ר' יהודה ור' יהודה הדרשן', ספר היוכל לכבוד פרופ' שרה יפת (בדפוס), בדוגמה השנייה.

41 כ"י 4, 28, 34 (כאן בהתחלה, ית' תו", במקום ית').

13] הגהות רש"י, הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע

לסיכום המקרה הנדון, שני שלישים של כתבי היד (30=65 אחוזים) שומרים את הנוסח המקורי של פירוש רש"י ליהו' כב, יב-לד. כשליש מכתבי היד (16=35 אחוזים) שומרים תוספת ארוכה לאותו קטע. ורק מיעוט דמיוט (3 מתוך 16, 7 אחוזים מכל כתבי היד) שומרים את הייחוס המדויק של מחבר התוספת ואת המידע שרש"י הודה למחבר התוספת.

שתי הגהות מאת ר' יוסף קרא

כידוע ר' יוסף קרא חיבר פירוש לספר יהושע, אבל הפירוש שרד רק מאמצע פרק ח.⁴⁷ והנה מצאתי שתי הגהות מר' יוסף קרא לפירוש רש"י ליהו' ו, היינו לאחד הפרקים שלא שרד בפירושו של ר"י קרא. בשתי הדוגמאות שלהלן אעמוד שוב על התופעה של שינויי נוסח בכתבי היד במשפט המזהה את בעל התוספת. 7. ברוב רובם של כתבי היד של פירוש רש"י (39=85 אחוזים)⁴⁸ יש פירוש קצר ליהו' ו, ה: "תחתיה" – במקומה. ואילו במיעוט של כתבי היד (7=15 אחוזים)⁴⁹ יש שם תוספת הבאה להסביר איך ייתכן שחומת יריחו תיפול במקומה. וזה לשון התוספת, יחד עם ציון בעל התוספת (על פי כ"י 35):

'תחתיה' – לפי שעובי החומה כגובהה, ואם תפול כשאר נפילה, הרי היא גבוהה וחזקה כבתחילה, לכך שקעה במקומה; ת' מורי ר' יוסף.

מכאן שתלמידו של ר' יוסף קרא הביא תוספת זו בשם רבו. נוסח הקרוב למשפט המזהה שלעיל נמצא בכ"י 37: 'מורי ר' יוסף'. כאן נפלה ת' שבהתחלת המשפט, אבל עדיין אפשר ללמוד שתלמידו של ר"י קרא הביא את התוספת בשם רבו. בכתבי יד אחרים יש חילופים שונים במשפט המזהה, כדלהלן: (1) 'ת' מר' יוסף'

ר' יהודה ב"ר אברהם בין זקני חכמי פריש שאתם דיבר בהיותו בפריש. הפניות לספרות המקרא ראה: פנקובר, שני חכמים (לעיל הערה 40), הערה 50. 47 הפירוש לספר יהושע (וכן לנביאים ראשונים) נמצא בכתב יד אחד בלבד, כ"י קירכהיים, עפנשטיין הוציאו לאור, ולאחר מכן אבד כתב היד. ראה: ש' עפנשטיין, פירוש רבי יוסף קרא לנביאים ראשונים², ירושלים תשל"ג. המהדורה הראשונה של הספר (הזהה לשנייה) יצאה לאור בהמשכים בתחילת המאה העשרים (ראה הפרטים בעמוד שלפני המבוא במהדורת תשל"ג). הפירוש לספר יהושע יצא תחילה בכתב העת, *Jahrbuch des jüdisch-literarischen Gesellschaft*, (1907) 5. לאחרונה יצאה מהדורה שלישית, במקראות גדולות 'הכתר', 'יהושע-שופטים, רמת גן תשנ"ב (והוא מבוסס על מהדורת עפנשטיין, עם תיקונים מסברה). 48 כ"י 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45. 49 כ"י 3, 12, 25 (בגיליון, ביד שנייה), 32, 34, 44, 46.

(כ"י 43; הנוסח 'מר' נראה כגלגול מהמקור: 'מורי ר''); (2) 'מר' יוסף' (כ"י 3); (3) – (4) 'ת' ר' יוסף' (כ"י 12); 'תר' [=ת' ר'] יוסף' (כ"י 29, בגיליון, יד שנייה). גם מכל המשפטים האלה אפשר ללמוד שמחבר התוספת הוא ר' יוסף קרא, אלא שהתיאור המקורי 'מורי' חסר בכולם. לעומת זאת בכ"י 46 המשפט המזהה הופך לסתמי: 'ת'מ' (תוספת מורי; או: תוספת מצאתי), ואין בכך כדי לזהות את בעל התוספת.

8. בפירוש רש"י ליהו' ו, כג רוב רובם של כתבי היד (80=37 אחוזים)⁵⁰ מביאים פירוש דרשני (על פי דרשה שאינה לפנינו) להסביר את הלשון 'הנערים המרגלים', לעומת הלשון 'המלאכים' (ו, יז, כה), 'אנשים מרגלים' (ב, א). ואילו במיעוט של כתבי היד (9=20 אחוזים)⁵¹ נוסף על ההסבר של 'הנערים המרגלים' הסבר של משמעות הלשון 'ואת כל משפחותיה' שבהמשך הפסוק, לאחר שכבר נאמר בפסוק: 'ואת אביה ואת אמה ואת אחיה ואת כל אשר לה'. וזה לשון התוספת, יחד עם ציון בעל התוספת (על פי כ"י 35):

'ואת כל [משפחותיה]⁵² – אפי' [לו] קרוב מחמת קרוב; כך שמעתי ממורי ר' יוסף.

כלומר ר' יוסף קרא מפרש ש'ואת כל משפחותיה' בא להוסיף פרט שלא נזכר לפני כן, אף שכבר נאמר 'ואת כל אשר לה'. לדעתו הכוונה לקרוב מחמת קרוב, כלומר לפלוני יש קרוב, ולקרוב ראשון זה יש קרוב שני, אבל אין הקרוב השני קרוב לפלוני. לדעת ר"י קרא הפסוק התכוון לכך שגם הקרובים השניים, שלא היו קרובים לרחב (אבל נמצאו בביתה), ניצלו על ידי המרגלים.⁵⁴

מהמשפט המזהה מתברר שתלמידו של ר' יוסף קרא הביא תוספת זו בשם רבו; והפעם התלמיד מציין במפורש שזהו פירוש ששמע מרבו, היינו שאין זה פירוש שמצא בכתובים. בשלושה כתבי יד נוספים נמצא המשפט המזהה: 'כ"ש ממורי ר' יוסף' (כ"י 4, 37, 45).

בכתבי יד אחרים יש חילופים שונים במשפט המזהה, כבדוגמה הקודמת: (1)

50 כ"י 1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45.

51 כ"י 3, 4, 6, 12, 28, 32, 34, 44, 46.

52 תיקנתי על פי הנוסח שבשאר כתבי היד (ראה ציונם בהערה הקודמת). בכ"י 32: 'משפחתה', וזה גם הנוסח בתרגום השבעים.

53 על פי הלשון בבבלי, בבא מציעא לט ע"א.

54 לפי פשוטו של מקרא נראה שחלק זה של הפסוק בא לסכם את הקטע הקודם, ולא להוסיף עליו; היינו הווי"ו של 'ואת כל משפחותיה' אינה וי"ו לציין תוספת, אלא וי"ו של פירוש, פירוש, במובן: 'כלומר'. ראה: HALOT, I (1994), p. 258a, entry 1, meaning #5; GKC, p. 484, §154a, n.1 (no. b).

[15] הגהות רש"י, הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע

י' מר' יוסף' (כ"י 3); (2) י' ת' ר' יוסף' (כ"י 12). ניסוחים אלה דומים לניסוחים הנלווים באותם כתבי היד לתוספת הקודמת. וגם כאן אפשר לזהות על פי הניסוחים שבהערות אלה את בעל התוספת, אבל הפן האישי חסר בהן, ואין אנו שומעים את התלמיד מדבר בגוף ראשון. (3-4) בשני כתבי יד אחרים ההערה הופכת לסתמית: י' ת' (כ"י 6, 43). (5) בכ"י 46 חסר משפט מזהה כלשהו (אבל מיד אחרי התוספת יש תוספת נוספת, ליה' ו, כו, ושם בסופה צוין: י' ת'). נמצא שבשלושת כתבי היד האחרונים לא ניתן לעמוד על זהותו של בעל התוספת.

משתי הדוגמאות האחרונות (וכן מדוגמאות קודמות) מתברר שיש לבדוק את כל כתבי היד כדי לעמוד על ההשתלשלות המדויקת של פירוש רש"י ועל זהות הבעלים של התוספות השונות. כך למשל באשר לשתי התוספות האחרונות – כ"י 46 מביא את שתיהן, אבל אינו מזהה את בעליהן; כ"י 43 מביא את שתיהן, אבל אינו מזהה את בעל התוספת השנייה; כ"י 6 מביא רק את התוספת השנייה ואינו מזהה את בעליה. כן עמדתי על דרכים שונות של הבאת התוספות וציון בעליהן. רק בכ"י 35 הובאו שתי התוספות עם המשפטים המזהים במלואם; וקרוב לכך כ"י 37 (שם נפלה רק י' ת' במשפט המזהה הראשון).

כמו כן עולה משתי הדוגמאות האחרונות שר' יוסף קרא בא להשלים פירושים לספר יהושע בפרטים הנוגעים לקושי במהלך העניינים (המקרה הראשון: איך נפלה החומה במקומה) ולייתור לכאורה שפירושו של רש"י לא דן בו (המקרה שני: מה מוסיף 'משפחותיה', הרי כל הקרובים כבר נזכרו לפני כן).

שתי תוספות אנונימיות

אדגים כאן שתיים מהתוספות האנונימיות הנמצאות בכתבי היד של פירוש רש"י ליהושע. הראשונה נפוצה למדי בכתבי היד, ואילו השנייה כמעט אין לה מהלכים בין כתבי היד, כדרכן של תוספות אנונימיות.

9. בכשני שלישים של כתבי היד של פירוש רש"י ליה' ו, כו (30=65 אחוזים)⁵⁵ מובא פירושו ל'בבכרו ייסדנה ובצעירו יציב דלתיה', שזהו מריזמוס, כלומר לא רק שני ילדים (הבכור והצעיר) של מי שיבנה את יריחו ימותו, אלא כל ילדיו ימותו, החל בבכור וכלה בצעיר. בכשליש של כתבי היד (16=35 אחוזים)⁵⁶ יש תוספת (לפני הפירוש הנזכר) הדנה בקטע 'את העיר הזאת, את יריחו', שלכאורה סופו מיותר. וזה לשון התוספת (על פי כ"י 35).

55 כ"י 1, 2, 5, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 36, 37, 40, 43, 45.

56 כ"י 3, 4, 6, 10, 11, 12, 22, 28, 32, 34, 35, 39, 41, 42 (בגיליון), 44, 46.

'את העיר הזאת את יריחו' – 'את העיר הזאת' – אפי' ישנה שמה; ואת עיר אחרת, והוא שיקרא לה יריחו, וכן מצינו 'בימיו בנה חיאל את בית האלי ואת יריחו, >באבירים בכרו יסדה, ובשגוב [ק'] צעירו הציב דלתיה, כדבר ה' אשר דבר ביד יהושע בן נון<' (מל"א טז, לד; בנוסחנו: 'בנה חיאל את בית האלי ואת יריחו').⁵⁷

תוספת זו מבוססת על דרשה המופיעה במספר מקורות, אלא שכאן היא מנוסחת מחדש. בבבלי, סנהדרין הובא הפסוק ממל"א טז, לד המובא בתוספת, ובירושלמי, סנהדרין הובא שם הפסוק קודם לכן;⁵⁸ ואילו בשאר המקורות לא הובא הפסוק.⁵⁹ לפי התוספת (והמקורות בספרות חז"ל) הלשון הכפול ביה' ו, כו 'את העיר הזאת, את יריחו' מיותר, שהרי ידוע שהעיר הזאת היא יריחו (וכלשון המקורות שלעיל: 'וכי אין אנו יודעים/שיריחו שמה?').⁶⁰ הפתרון הדרשני בא ללמד שכל אחד מהביטויים מוסיף משהו על חברו: 'את העיר הזאת' – אפילו תבנה את יריחו ותקרא לה שם אחר; 'את יריחו' – אפילו תבנה עיר אחרת ותקרא לה יריחו. לפי הדרשה התכוון יהושע לשני המקרים האלה (ולפי פשוטו יהושע אסר רק על בניית יריחו עצמה).

ועוד, לפי התוספת (ומקורה בבבלי, סנהדרין) כוונת מל"א טז, לד שחיאל בנה עיר אחרת וקרא שמה יריחו, ועל כך נענש, כי גם דבר זה נאסר על ידי יהושע. (ולפי פשוטו חיאל בנה את יריחו עצמה, ועל כך נענש, כי זה מה שאסר יהושע).
מבין 16 כתבי היד שמביאים את התוספת, הרוב (14=87 אחוזים) מכתבי היד המביאים את התוספת) אינם מציינים שזו תוספת. רק בשני כתבי יד (כ"י 3, 46; 13 אחוזים) נרשם 'ת' בסוף, לציין שזו תוספת.
רד"ק בפירושו על אתר, לאחר שפירש את הפסוק לפי פשוטו של מקרא, הוסיף את דבריו הדרשה. ושם הייתה דרשה זו לפניו בכתבי היד של פירוש רש"י שבהם השתמש (אף שאין ניסוחו זהה לניסוח שבתוספת לפירוש רש"י). וכן אפשר להציע

57 חילוף הנוסח בפסוק נמצא גם בכ"י 3, 4, 12, 34, 46. ואילו בכ"י 28, 44 נוסח הפסוק הוא: 'בנה חיאל את בית האלי ואת יריחו, היינו כמעט זהה לנוסח המקובל (שם: 'יריחו'). בכ"י 6, 10, 11, 22, 35, 39, 41 אין הפסוק ממלכים א מובא בכלל.

58 בבלי, סנהדרין ק"ג ע"א (ילקוט שמעוני, א, רמז תתפח); ירושלמי, סנהדרין י, ט (ט ע"ד; טור 1328). בבבלי ובירושלמי נוסח הפסוק דומה לנוסח המקובל, או קרוב לו. והשווה לעיל בהערה הקודמת, שכך הוא גם בכ"י 28, 44 של פירוש רש"י.

59 תוספתא, סנהדרין יד, ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 437); ספרי דברים צה (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 156); ילקוט שמעוני, ב, רמז טז. וראה לעיל הערה 57, שכך הוא גם בכ"י 6, 10, 11, 22, 35, 39, 41 של פירוש רש"י.

60 תוספתא, סנהדרין (שם); ספרי דברים (שם)

17] הגהות רש"י, הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע
באשר לדוגמה 4 דלעיל – גם שם הביא רד"ק מהדרשה שנמצאת בהגהה לפירוש
רש"י.

התוספת שבדוגמה שלפנינו נפוצה למדי בהשוואה לתוספות אנונימיות אחרות;
היא מצויה בשליש מכתבי היד. ושמה יש לומר שזו תוספת שהוסיף רבנו שמעיה,
אף ששמו לא נזכר, שהרי גם במקומות אחרים, בעיקר בפירוש לתורה, הוסיף רבנו
שמעיה תוספות שחלקן מבוססות על דרשות חז"ל.⁶¹

10. כמעט בכל כתיב היד של פירוש רש"י ליהושע (96=44 אחוזים) אין פירוש
ליהו' יט, כו, המתאר חלק מגבולותיו של שבט אשר. ואילו בשני כתיבי יד בלבד (4
אחוזים; כ"י 20, 28) נמצאת תוספת, וזה לשונה (על פי כ"י 28):

וּפָנַע בְּכֶרֶמֶל הַיַּמָּה – וּכְכֶרֶמֶל בֵּים יבֵּא יִרְמְיָהּ מוֹ, יח; הֵינּוּ כֶרֶמֶל אֲשֶׁר בֵּים.
'שיחור לבנת' – כך שמה, אבל 'שיחור' סתם⁶² הוא גילוס, נחל מצרים; ועל שם
שאלנות עליו מפה ומפה ומשחיר' <יך> את המים, נקרא 'שיחור'.

לפי החלק הראשון של התוספת, המשווה את פסוקנו לנאמר בספר ירמיה, 'הימה'
היא מלשון 'הים'; ואילו לפי פשוטה פירושה 'הכיוון המערבי' (כמו בבר' כח, יד:
'ימה וקדמה וצפנה וגבה'). החלק השני של התוספת מפריד בין 'השיחור' הנזכר
במקומות אחרים בתנ"ך (הוא הגילוס), לבין 'שיחור לבנת' שבפסוקנו. חלק זה בא
להסביר גם למה הגילוס נקרא 'שיחור'. מבחינה כמותית התוספת מוקדשת בעיקרה
ל'שיחור', שאינו נזכר בפסוקנו.

ההגדרה של 'השיחור' במקומות אחרים בתנ"ך כגילוס היא פשוטה של מקרא
(ראה למשל: דה"א ג, ה). רש"י עצמו חוזר על זיהוי זה מספר פעמים בפירושו
לתנ"ך (ראה פירושו ליהו' ג, ג; יש' כג, ג; יר' ב, יח). ויש להניח שבעל התוספת
הולך בעקבותיו. אלא שבעל התוספת הוסיף כאן מדרש שם כדי להסביר למה נקרא
הגילוס 'שיחור' (אולי על פי דרשה שאינה לפנינו).

גזרוננו של 'שיחור' מלשון שחור, אף שבמבט ראשון הוא נראה סביר, אינו פשוט
של מקרא. לפי מילונם של קהלר ובאומגרטנר יש לגזור את המילה על פי המצרית
'שיחר', בִּרְכַת המים של האל המצרי הורוס; ובמקרא השתמשו בה לציין הגילוס (או
חלק ממנו).⁶³

61 ראה: גרוסמן (לעיל הערה 35), עמ' 363–364. רד"ק הביא דרשה זו בשם חז"ל בפירושו על אתר;
אבל הוא וגם רש"י פירשו את מל"א טז, לד (על אתר) כפשוטו, כבניית העיר יריחו, ולא כמו
בדרשה, כבניית עיר אחרת ושמה יריחו.

62 כגון 'השיחור' (יהו' ג, ג).

63 ראה: הערך 'שיחור', בתוך: HALOT, IV (1994), pp. 1477b–1478a.

ראוי לציין שבשני כתבי היד שמביאים את התוספת אין ציון חיצוני לכך שזו תוספת.

קבוצה של שש תוספות אנונימיות בכתב יד אחד

אסיים בקבוצה של שש תוספות לפירוש רש"י ליהושע שמופיעות בכתב יד אחד בלבד, כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 5 (כ"י 27), משנת 1233, כתב היד המתוארך הקדום ביותר של פירוש רש"י (לרוב המקרא). בסוף כל תוספת מציין הסופר בצורה סתמית: 'ת', ללא שם מחבר התוספת. גם בפירוש רש"י לספרים אחרים, כגון ספר שמואל, נמצאת בכתב יד זה קבוצה של תוספות יחידאיות.⁶⁴ יש להניח שכל התוספות האלה יצאו מידי סופר כתב היד, ר' שלמה ב"ר שמואל.
11. (א, א) <170ב>

'ויאמר יי' אל יהושע בן נון' – אין זה מדברי רוח הקודש, אלא מתיקון הסופר, כמו 'ותשקט הארץ ארבעים שנה' (שופ' ה, לא),⁶⁵ ועוד הרבה יש מהן. 'משרת משה לאמר' – וכי לא היינו יודעין שהיה משרתו, והלא כת' 'ומשרתו יהושע בן נון' וג' (שמ' לג, יא), ומה בא להשמיענו פעם שנייה?! אלא ללמדך, לפי ששרת את משה זכה ששרתה עליו רוח הקודש.⁶⁶ ת'

בהערה הראשונה בעל התוספת (כאמור יש להניח שהוא סופרו של כתב היד, ר' שלמה ב"ר שמואל) מעיר שהמילים המופיעות בתחילת ספר יהושע: 'ויאמר ה' אל יהושע בן נון', הן מדברי העורך (ושמא הייתה כוונת המוסיף להבדיל בין אופיו של לשון התורה 'ויאמר ה' אל משה', לבין אופיו של הלשון כאן). והוא ממשיך להעיר שלמעשה יש דוגמאות רבות של דברי העורך בספרי הנביאים, כגון לאחר סיום שירת דבורה, ששם דברי העורך מופיעים בסוף הפסוק האחרון של השירה.⁶⁷

64 על התוספות המרובות בפירוש רש"י לספר שמואל שבכ"י 27 ראה: ברינה יוכבד לוי, 'פירוש רש"י לספר שמואל: מהדורה בקורתית וסופר-קומנטר', עבודת דוקטור, ישיבה יוניברסיטי 1987, עמ' 62-82. היא ציינה שיש בכתב יד זה 44 תוספות יחידאיות לפירוש רש"י לשמואל, נוסף על 14 תוספות המשותפות לו ולכתבי היד האחרים שבדקה, ושם דיון בחומר הזה.

65 הכוונה למילים המופיעות מיד אחרי סוף שירת דבורה (אבל כחלק מהפסוק האחרון שם). כנראה אין הכוונה לשופ' ג, יא, או ח, כח, ששם יש המשך אחרי 'ותשקט הארץ ארבעים שנה'.

66 על פי במדבר רבה יח, ט.

67 על הערות ביקורתיות למקרא מאת חכמי אשכנז בימי הביניים ראה: "תאשמע, משהו על ביקורת המקרא באשכנז בימי הביניים", ש' יפת (עורכת), המקרא בראי מפרשיו, ספר זיכרון לשרה קמין, ירושלים תשנ"ד, עמ' 453-459, וראה שם במיוחד עמ' 454-457, על אודות ר' שלמה ב"ר שמואל (הסופר שעליו מדובר כאן בפנים). וראה עוד על סופר זה ועל עריכתו מקראית (ביחס

‘משה עבדי מת’ – מה ראה הקיב'ה' לפתוח בדבר פורענות ולהזכיר שמו, והלא יהושע היה יודע? אלא כשבא משה לפטור מן העולם, קרא ליהושע ואמ' לו: אני יודע שאתה תהיה במקומי לנהג את ישראל וללמד להם את התורה, ועכשיו בא אצלי ואלמדך אותה יפה. השיב לו יהושע: אדוני, והלא כת' 'ומשרתו יהושע בן נון לא ימיש מתוך האהל' (שם' לג, יא), ואיני צריך עוד ללמוד, ושתק משה. וכשבא יהושע לישב בקנטורא של משה לשפוט את העם וללמד אותם, נולדו בו שבע מאות ועשרה ספיקות ושלש מאות שכיחות, וכשראו ישראל כך, חרה להם מאד ובאו סביביו כדי להורגו, עד שפייס ואמ' להם: בבקשה מכם תנו לי זמן שלשת ימים ואחקור אם אוכל לכם, ואם לא, עשו לי כטוב בעיניכם. והלך לפני הקיב'ה', ואמ' לו: רבוננו של עולם, באתי לפניך לבקש ולהתחנן שתלמוד לי הספיקות וגם השכחות שאיני יודע. אמ' לו הקיב'ה': משה עבדי מת, וכבר נתתי לו, ועל ידו ניתנה תורה לישראל, שכן כת' 'תורה צוה לנו משה' (דב' לג, ד), ואם אני מלמדך, מיד יאמרו 'תורה צוה לנו יהושע', ולמה לא למדתה אותה יפה בשעה שבא משה ללמדך, ואמרת לו איני צריך? והיה לך ללמוד ממני, שאע"פ שהיתה התורה משעשעת לפני כל יום ויום, כשבאתי ליתן אותה חזרתי אותה עד ארבעה פעמים, שנ' [אמר] 'אז ראה ויספרה הבינה וגם חקרה' (איוב כח, כז), ואחר כך 'ויאמר לאדם' (שם, כח),⁶⁸ ואמ' יהושע: רבוננו של עולם, ועכשיו מה תהא עלי, הם רוצים להורגיני? אמ' לו הקיב'ה': טול מקל ותך על קדקדן ושלחם למקום אחר, ותן להם עול מלחמ' (ת), שנ' 'ועתה קום עבור את הירדן הזה אתה וכל העם הזה אל הארץ' וג' (יהו' א, ב).

זו מצא' (תי) בספר האגדה, ואף המפרש [=רש"י] כתב מקצת האגד' (ה), אך החליף קצת בלשון וכתב: 'ורבותינו דרשוהו על שלשת אלפים הלכות שנשתכחו בימי אבלו של משה, בא יהושע ושאל לו, אמ' לו הקיב'ה': משה עבדי מת והתורה על שמו נקראת, לומר לך אי איפש' (ר), צא וטורדן במלחמה. זהו

לספר דברי הימים: R. C. Steiner, 'A Jewish Theory of Biblical Redaction from Byzantium: Its Rabbinic Roots, Its Diffusion and Its Encounter with the Muslim Doctrine of Falsification', *Jewish Studies: An Internet Journal*, 2 (2003), pp. 123-167 (www.biu.ac.il/JS/JSIJ/2-2003/Steiner.doc)

68 על דרשת הפסוק מאיוב ראה: תנחומא, ויקהל ה' (מהדורת בובר, דף סא ע"ב); תנחומא ויקהל ד; שמות רבה מ, א – מקורות אלה כוללים את דעתו של ר' אחא, שהחזרה הייתה ארבע פעמים; וראה עוד: תנחומא יתרו טו. כמו כן ראה: בראשית רבה כד, ה (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 234) – כאן דעתם של רבנין בלבד, שהחזרה הייתה פעמיים, וראה שם בהערות.

לשוננו. אך יש לתמוה: מנא ליה שכתב שלשת אלפים הלכות שנשתכחו בימי אבלו של משה, והמדרש לא כתב כי אם שבע מאות ועשרה ספיקות ושלש מאות שכיחות שנתעלמו מהם, וזהו שנ' 'אשר יכה את קרית ספר ולכדה ונתתי לו את עכסה בתי' (יהו' טו, טז = שופ' א, יב), ובא עתניא' (ל) בן קנז והחזירן מפילפולו וכי'?!⁶⁹ ולכך תמהתי: מנא ליה מה שכת' שלשת אלפים הלכות, שהרי במקרא ובמדרש לא מצינו כתוב כמו שכתב? ת'

על תמיהת מחבר התוספת יש להשיב שמקורם של דברי רש"י בדרשה בבבלי תמורה שבה נאמר שנשתכחו שלושת אלפים הלכות בימי אבלו של משה. מסופר שם גם הסיפור על יהושע ועניין 700 הספקות (ולא 710, כנוסח הדרשה שהיה לפני מחבר התוספת) ו-300 השכיחות.⁷⁰ יש להסיק מצד אחד שבעל התוספת לא הכיר את הדרשה בבבלי שהייתה מקורם של דברי רש"י; ומצד אחר שהייתה לפניו דרשה שאינה לפנינו, ושהיא פיתוח של אותה הדרשה בבבלי.

13. (ו, א) <172ב>

'ויריחו סוגרת ומסגרת' – <רש"י: כתרוממו 'אחידא בדשין דפרזלא ומתקפא בעברין דנחש>; ואף כמשמעו 'סוגר' ומסגרת' – מסוגרת במסגרות מבלי יוצא ובא.

'אין יוצא ואין בא' – אפילו אם היו באין אוהבים לסייע להם, לא היו מכניסין אותם שהיו מתיראין מפני מסירה.⁷¹ ת'

להערה השנייה יש להשוות את דברי רד"ק, שהביא בפירושו לפסוק את התרגום (בנוסח המורחב שהיה לפניו): "'[...] ואין בא" – [...] ולית דעליל בגוה למישאל בשלמא [ואין בא בתוכה, לשאול בשלומה].

14. (ו, כו) <172ב>

'אשר יקום ובנה' – כמו 'ויבנה', וכמו 'ועשה אחת מהנה'.⁷² ת'

15. (ז, א-ב) <172ב>

'ויחר אף יי' – כמו 'ועצמי חרה' (איוב ל, ל) [וראה: רש"י שם' טו, ח].

69 ראה: זילכדה עתניאל בן קנז' (יהו' טו, יז); וראה פירוש רש"י ליהו' טו, טז ולבבלי, תמורה טז ע"א.

70 בבלי, תמורה טז ע"א.

71 על פי דרשה שאינה לפנינו?

72 נדמה שיש כאן עירוב בין שני פסוקים: 'נפש כי תחטא [...] ועשה מאחת מהנה' (וי' ד, ב); 'אשר נשיא יחטא ועשה אחת מכל מצות ה' אלהי' (שם, כב).

'מיריחו העי' – כשם שלא יאמר 'היריחו', כן לא יתכן לומר 'אל העי'; אלא מלמד שהיתה מלכות בשל עצמה. רע"י לשון חורבה, כמו 'לעיים תהיה' (מי"ג, יב [לפנינו: 'עייין']),⁷³ שהיתה שממה, ובנאוה, ולכך נקראת 'העי' כמו 'החורבה'. ת'

16. (ז, יא) <172ב>

'חטא' [בשני קמצים] [...] 'עברו' – 'חטא' ישר[אל], וגם 'עברו'; מנהג המקרא לדבר תחילתו בלשון יחיד וסופו בלשון רבים, כמו 'ראה אנכי נתן לפניכם היום' (דב' יא, כו).
'וגם עברו את ברית' [פסוקנו] – מכאן שהקב"ה מסכים בגזירת הציבור, ובריתם בריתו.⁷⁴ ת'

התוספת האחרונה מבוססת על דרשה המצביעה על שלושה דברים שגזרו בית דין של מטה והסכים הקב"ה מלמעלה עמהן, ואחד מהם הוא החרם שגזר יהושע על יריחו.⁷⁵ כוונת התוספת לומר (על פי הדרשה) שיהושע גזר חרם על העיר יריחו (יהו"ו, יז), והקב"ה הסכים לכך.

רד"ק בפירושו ליהו"ו, יז, לאחר שהסביר שלדעתו יהושע לא גזר את החרם מדעתו, אלא ה' אמר לו לגזור אותו (אף שלא נאמר כך במפורש בפסוק), הביא את הדרשה הנדונה, אם כי הדעה שם הפוכה, שיהושע גזר את החרם מדעתו וה' הסכים לו (ובפירושו לפסוק כו הביא רד"ק את דעתו של הרמב"ם על טעם החרם שלא לבנות את העיר: להשאיר עדות שהחומה נשתקעה במופת).⁷⁶

73 ביר' כו, יח, המצטט את מיכה, הנוסח הוא: 'עיים'. על דברי המגיה ראה: רש"י לבמ' כא, יא.

74 ראה: בראשית רבה צו (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1203).

75 שם; וראה במקבילות ירושלמי ברכות ט, ה (יד ע"ג; טור 75); תנחומא, מסעי ה; במדבר רבה כג, ו – בשניים האחרונים רק עומדים על המקרה של יהושע. גם במקבילות נוספות מצביעים על שלושה דברים שגזרו בית דין של מטה, ושהסכים הקב"ה עמהם מלמעלה, אלא שמקבילות אלה אינן כוללות את הדוגמה של חרם יריחו. כך רות רבה ד, ה (על רות ב, ד); שוחר טוב נו, ב (מהדורת בובר, דף קמח ע"ב); שם שלושת המקרים הם: מעשרות, שאילת שלום בשם, ומגילת אסתר / מקרא מגילה. מכל מקום שם מובא המקרה של חרם יריחו כדבר נוסף, וזאת בשם אחרים ('יש אומרים'; רבותינו אמרו). לעומת זאת במקורות שזכרו בראש הערה זו שלושת הדברים הם מעשרות, מגילת אסתר וחרם יריחו (בראשית רבה); או: חרם יריחו, מגילת אסתר ושאלת שלום בשם (ירושלמי). בירושלמי מביאים את המקרה של מעשרות כדבר נוסף, וזאת בשם ר' אבון בשם ר' יהושע בן לוי (בבראשית רבה הדבר הנוסף הוא ברכת יעקב את בניו). לשון אחר, המקורות מונים בסופו של דבר ארבעה דברים – שלושה ועוד אחד; אלא שיש מחלוקת ביניהם בויהיים של שלושת הדברים ובויהיו של הדבר הנוסף. וראה בהערות של תיאודור-אלבק במהדורתם לבראשית רבה, עמ' 1202-1203.

76 מורה נבוכים ג, נ.

קבוצה זו של שש תוספות כוללת בעיקר שני טיפוסים של הערות: תוספות על פי מדרשי חז"ל (11ב, 12, 13ב?, 16ב) ותוספות שעניינן לשון ודקדוק (13א, 14, 15א-ב, 16א); ולצדן תוספת אחת, שעניינה סגנון והתהוות הספר (11א).⁷⁷ לסיכום, סקרתי במאמר זה הגהות של רש"י, של תלמידיו וגם של מחברים אנונימיים לפירוש רש"י ליהושע. ההגהות שהגיה רש"י עצמו את פירושו נמצאות לפנינו במיעוט כתבי היד. גם ההגהות שהגיה רבנו שמעיה את פירוש רש"י נשמרו בדרך כלל במיעוט כתבי היד (להוציא דוגמה 2 דלעיל), אף כי במספר גדול מאלה ששמרו את הגהותיו של רש"י. גם שתי ההגהות של ר' יוסף קרא נשמרו במיעוט של כתבי היד. אשר לשתי ההגהות האנונימיות דלעיל, אחת נשמרה בכשליש מכתבי היד (אולי בגלל אופייה הדרשני), והאחרת – במיעוט דמיעוט של כתבי היד. הצגתי אף קבוצה של הגהות שנמצאות בכתב יד אחד בלבד. גם באותו מיעוט של כתבי היד ששומרים את ההגהות יש חילופים בייחוס ההגהה למחברה. ברוב המקרים רק מיעוטם שומרים את הייחוס המדויק של המחבר. הדוגמאות שהבאתי מאפשרות להציץ מבעד לפירוש החתום אל תוך בית המדרש, שבו מתווכחים התלמידים עם רבם על פרטים שונים של פירושו של הרב. יש שהם מציעים לרש"י פירוש חדש, ויש שרש"י דוחה אותו ויש שהוא מקבל אותו. תוצאות אלה מלמדות שוב שכתבי היד של פירוש רש"י לנביאים, על קבוצותיהם השונות, משקפים את תולדותיו של פירוש רש"י לנביאים, וכדי לעמוד היטב על תולדות הפירוש, יש צורך לבדוק את כל כתבי היד.

77 דוגמה קיצונית לתוספת ארוכה נמצאת בכ"י 23. לאחר סיום פירוש רש"י ליהושע ציין שם הסופר (לוי): 'ואכתוב עוד מה פירשו בו אחרים מה שנראה להם' – והוסיף 13 עמודים (!). וסיים: 'זה הפירוש מ' יצחק בר' שמואל ז"ל [שמא הכוונה לבעל התוספות ר"י, נכדו של רש"י; ונראה שרק הפירוש האחרון מיוחס לו], נשלם תהלה לאל עולם'.

נספח

כתבי יד של פירוש רש"י לספר יהושע (רשימה ממוספרת, מסודרת לפי סדר אלף-ביתי)

1. אמברוזיאנה C 119 Inf. מילנו, ספריית אמברוזיאנה C 119 Inf. (ברנהיימר 22)	
2. אמברוזיאנה C 282 Inf. מילנו, ספריית אמברוזיאנה C 282 Inf. (ברנהיימר 23)	
3. בודליאנה Opp. 2 אוקספורד, ספריית בודליאנה Opp. 2 (נויבאואר 74)	
4. בודליאנה Opp. 34 אוקספורד, ספריית בודליאנה Opp. 34 (נויבאואר 186)	
5. בודליאנה Bodl. 142 אוקספורד, ספריית בודליאנה Bodl. 142 (נויבאואר 295)	
6. בודליאנה Poc. 127 אוקספורד, ספריית בודליאנה Poc. 127 (נויבאואר 296)	
7. בודליאנה Or. 326 אוקספורד, ספריית בודליאנה Or. 326 (נויבאואר 297)	
8. בודליאנה Kenn. 5 אוקספורד, ספריית בודליאנה Kenn. 5 (נויבאואר 2329)	
9. בודליאנה Corpus Christi College 6 אוקספורד, ספריית בודליאנה Corpus Christi College 6 (נויבאואר 2435,2)	
10. בודליאנה Corpus Christi College 165 אוקספורד, ספריית בודליאנה Corpus Christi College 165 (נויבאואר 2440)	
11. ביהמ"ר לרבנים, לוצקי 777 ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, לוצקי 777	
12. ברלין Or. fol. 122 ספריית המדינה Or. fol. 122 (שטיינשניידר 15)	
13. ברלין Or. fol. 1221 ספריית המדינה Or. fol. 1221 (שטיינשניידר 140)	
14. ברלין Or. 4° 935 ספריית המדינה Or. 4° 935 (לשעבר טיבינגן 7)	
15. ג'נובה, הספרייה העירונית ג'נובה, הספרייה העירונית, ללא מספר	
16. הספרייה הבריטית Add. 26,879 לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26,879 (מרגוליות 187)	

- לונדון, הספרייה הבריטית Harley 150
(מרגוליות 189,2)
17. הספרייה הבריטית Harley 150
- וטיקן, הספרייה האפוסטולית, וטיקן 94 ebr.
וינה, הספרייה הלאומית Hebr. 220 (שוורץ 23)
18. וטיקן 94 ebr.
19. וינה 220 Hebr.
- וינה, הספרייה הלאומית Hebr. 3 (שוורץ 24)
ניו יורק, ישיבה אוניברסיטה 1247 (כתבי יד רבניים, אביבי 3; לשעבר ברלין, בית ספר גבוה למדעי היהדות 1475)
20. וינה 3 Hebr.
21. ישיבה אוניברסיטה 1247
- פירנצה, ספריית מדיציאה-לורנציאנה pluteo III 8
פירנצה, ספריית מדיציאה-לורנציאנה pluteo III 11
22. לורנציאנה 8 pluteo III
23. לורנציאנה 11 pluteo III
- ליידן, ספריית האוניברסיטה Or. 4718
(לשעבר סקליגר 1; שטיינשניידר 1)
לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. fol. 4 (דליטש 3)
24. ליידן Or. 4718
25. לייפציג 4 B.H. fol.
- לונדון, ג'וז קולג', אוסף מונטיפיורי 32,1
מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 5
סוויליה (בספרד), ספריית הקתדרלה והקולומבינה 56-1-16 (לשעבר 81-6-16)
הדפים החסרים היום במקומות שונים בכ"י סוויליה (להוציא סוף דה"ב), וכגון אלה הכוללים יהו"א, א – יח, א, נמצאים בכ"י מדריד, ספריית מוזאון לצרו גלדיאנו 704 (inv 15646)
26. מונטיפיורי 32,1
27. מינכן 5 hebr.
28. סוויליה 56-1-16
- קימברידג', סנט ג'אנס קולג' A3
סינסינטי, היברו יוניון קולג' 653,1
סנקט פטרבורג, ספריית המדינה (פירקוביץ') Evr. I C 6
סנקט פטרבורג, ספריית המדינה (פירקוביץ') Evr. I 12
סנקט פטרבורג, ספריית המדינה (פירקוביץ') Evr. I 13
29. סנט ג'אנס קולג' A3
30. סינסינטי 653
31. סנקט פטרבורג 6 C I Evr.
- פולדה, ספריית המדינה 2°A3
פראג, אוניברסיטת קרל, סראבל 27 (לשעבר בברסלאו, ביהמ"ד לרבנים)
פריז, הספרייה הלאומית héb. 86
פריז, הספרייה הלאומית héb. 154
32. סנקט פטרבורג 12 I Evr.
33. סנקט פטרבורג 13 I Evr.
34. פולדה 2°A3
35. פראג 27
36. פריז 86 héb.
37. פריז 154 héb.

25] הגהות רש"י, הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע

פריז, הספרייה הלאומית	heb. 161	38. פריז	heb. 161
פריז, הספרייה הלאומית	heb. 163	39. פריז	heb. 163
פרמה, ספריית הפלטינה (די רוסי 76; ריצ'לר 523)	2726	40. פרמה	2726
פרמה, ספריית הפלטינה (די רוסי 255; ריצ'לר 527)	2994	41. פרמה	2994
פרמה, ספריית הפלטינה (די רוסי 387; ריצ'לר 524)	3260	42. פרמה	3260
פרמה, ספריית הפלטינה (די רוסי 663; ריצ'לר 207)	2854	43. פרמה	2854
רוסטוק (בגרמניה), ספריית האוניברסיטה (שטרידלרות 543) Or. 32		44. רוסטוק	Or. 32
רוסטוק (בגרמניה), ספריית האוניברסיטה (שטרידלרות 544) Or. 33		45. רוסטוק	Or. 33
ירושלים, מכון שוקן (R 21-3-6) 12808		46. שוקן	12808